

Vinje og jødene

Ståle Dingstad

I jubileumsåret 2018 holdt jeg en seminarrekke for masterstudenter om essayet i Norge. Det vi særlig forsøkte å belyse gjennom semesteret, var tanken om at essayet er en grunnleggende kritisk sjanger. I flere omganger har jeg brukt Vinjes tekster som inn ganger til studiet av essayet, og jeg synes det er vanskelig å tenke seg en essaytradisjon i Norge uten Vinje. På samme måte er det vanskelig å tenke seg en kritiker som Vinje uten essayet. At essayet har vært betraktet som en grunnleggende kritisk sjanger, har vi mange holdepunkter for. Filosofen Theodor W. Adorno mente for eksempel at essayet er den kritiske formen *par excellence* og at essayets innerste formlov er kjetteriet (Adorno 1992 s. 36 og 41). Det skulle passe godt på Vinje som var kjent for å vri og vrenge på alt og alle for å få frem et annet perspektiv.

Stor ble derfor overraskelsen da vi begynte å se nærmere på Vinjes fremstillinger av jødene. Fremstillingene var nemlig kritiske, men på en temmelig fordomsfull måte. Videre var det overraskende å se at litteraturforskere som har skrevet om Vinje tidligere, ikke ser ut til å ha tatt inn over seg disse fremstillingene, men forbigått dem i stillhet; unnlatt å tematisere dem og dermed

forsømt det ansvaret det er å gå klassikerne våre kritisk etter i sømmene, også der det kan være forbundet med omkostninger og ubehageligheter. Endelig måtte vi konstatere at Vinje hadde fått følge av en lang rekke av våre mest fremtredende essayister i norsk litteraturhistorie som også uttrykte seg temmelig fordomsfullt om jøder.

En fremvoksende antisemittisme

Ved Vinjes død i 1870 var den lovbestemte diskrimineringen av jøder stort sett avskaffet i Norge og andre europeiske land. Samtidig var det på dette tidspunktet den moderne antisemittismen fikk gjennomslag. I Tyskland ble den utløst av den økonomiske krisen etter krakket i 1873. Begrepet antisemittisme kom i alminnelig bruk etter at Wilhelm Marr hadde stiftet sin Antisemitt-liga i 1879 og utgitt en pamflett som kom i mange og store opplag. Der fremmet han det tyske og gikk til politisk angrep på det jødiske, som mange etter hvert så på som en trussel.

I Norge fremmet representanter for viktige institusjoner som Den norske kirke og Det Kongelige Frederiks Universitet kritikk mot det moderne og koblet dette til jødene. Georg Brandes ble nektet adgang til Universitetet i 1876 av frykt for at han skulle forføre ungdommen og ha andre guder enn statens guder. Den senere biskopen Johan Christian Heuch fikk utgitt boken *Dr. Brandes's Polemik mod Kristendommen* på Gyldendalske Boghandels Forlag i København i 1877. Der fremstilles Brandes som den store trusselen fordi han var jøde. Den evangelisk-lutherske kirken har mange fiender, «men den har ingen mere energisk, mere ensidig, mere hadefull og uforsonlig, end den antikristelige Jødedom» (Heuch 1877 s. 17). Heuchs bok fikk et betydelig gjennomslag også utenfor Skandinavia da den ble oversatt til tysk i 1879 og brukt av antisemittene i den tyske nasjonalforsamlingen.

Hoffpredikanten Adolf Stöcker, som ga nytt liv til et lite kristelig-sosialt parti ved å gjøre antisemittismen til en merkesak, fikk med seg småborgerskapet og kalte det jødiske vesen for «en svulst på det tyske folkelegeme». Dertil brukte han også Heuchs fremstilling av Brandes i nasjonalforsamlingen (Knudsen 1988 s. 85).

Hva har så denne antisemittismen med Vinje å gjøre, han som døde allerede i 1870? Hva har i det hele tatt antisemittismen å gjøre med norsk litteratur, som kan smykke seg med Henrik Wergelands kamp i 1840-årene for å få opphevet siste passus i Grunnlovens § 2? Saken er at skillet mellom den førmoderne antijudaismen og den moderne antisemittismen er omstridt. I det kristne Europa var det en gjennomgående tanke at jødene kunne reddes. Det skjedde gjennom dåpen, og jøder som kom til Danmark og Sverige fra Tyskland på 1600- og 1700-tallet, kunne bli værende om de lot seg døpe. Forskjellen mellom jøder og kristne skrev seg fra den religionen man tilhørte og var begrunnet i kulturen. Annerledes var det med antisemittismen som ikke bare ble begrunnet ut fra kultur, religion, økonomi og makt, men også biologi. Jødene ble betraktet som en egen rase. De egenskaper man tilla dem, var av negativ karakter, og de var uforanderlige.

Noen vil hevde at antisemittisme omfatter enhver form for fiendtlighet rettet mot jødene gjennom historien, enten den har vært religiøs eller sekulært begrunnet. Andre bruker begrepet om den rasistisk motiverte jødefiendtligheten som vokste frem mot slutten av 1800-tallet. Går vi til historiske oppslagsverk som *Norsk Riksmålsordbok* for eksempel, defineres antisemittisme som en «sosial-politisk bevegelse som går ut på å motarbeide jødernes innflydelse i det sosiale liv» (NRO 1937, bd. I s. 91). Dette er en definisjon som forsøker å fremstå som politisk nøytral, men som fortegner den politiske bevegelsens ideologiske grunnlag, dens fordomsfulle og hatefulle ytringer og dens tydelige nedslag i norsk

litteratur. Harald Noreng supplerer derfor senere oppslaget med en ytring av Nils Kjær: «[J]eg nærer intet haab for Israel. Jeg er nemlig antisemit» (NRO 1995, bd. V s. 99). Dette tillegget gjør neppe definisjonen mer treffende. I en nylig utgitt ordbok basert på det samme oppslagsverket, har følgende definisjon derfor kommet inn: Antisemittisme er en «fiendtlig, hatsk innstilling til jøder eller jødedommen; jødehat» (Antisemittisme 2017). Dette forteller oss for det første at så vel begreper som mennesker har sin historie. De er ikke uforanderlige. For det andre forteller det oss at våre forfattere, inkludert våre ordboksforfattere, på et gitt tidspunkt ikke har sett det grunnleggende irrasjonelle og problematiske ved den antisemittiske bevegelsen.

I forordet til forfatterne av boken *Jødehat* poengteres det at jødene representerte alt etter behov: «kapitalismen, liberalismen, parlamentarismen og kommunismen, tradisjonenes forfall, kunstformen opprør, farlig seksualitet og pressens makt» (Eriksen, Harket og Lorenz 2009 s. 9). Denne fleksibiliteten var tegn på at jødene ble utpekt som syndebukker uansett hvem de var, hva de tenkte og hva de gjorde. Antisemittismens fremste historiske karaktertrekk har vært fleksibiliteten i de antijødiske fordommene der man har konstruert «jøden» som et negativt og elastisk symbol. Gjennom mutasjoner kan konstruksjonen fylle nye funksjoner under endrede samfunnsforhold, også som et fleksibelt symbol for ulike sider ved det moderne (Simonsen 2009 s. 11–12).¹ En som tidlig omtalte denne fleksibiliteten var Adorno. Han kalte antisemittismen for «den mobile fordommen» med preg av irrasjonelle fantasiforestillinger og stereotype tankemodeller, noe han også uttrykte ved å si at «antisemittismen er ryktet om jødene» (Helland 2019 s. 21). Det er også treffende for antisemittismen i norsk litteratur.

Paragrafen

«Det skulle bli en religionsfrihetsparagraf. Det ble en jødeparagraf», skriver Håkon Harket i sin monografi over lovarbeidet på Eidsvoll i 1814 (Harket 2014 s. 376). Paragraf 2 i Grunnloven fikk til slutt følgende ordlyd: «Den evangelisk-lutterske Religion forbliver Statens offentlige Religion. De Indvaanere, der bekjende sig til den, ere forpligtede til at opdrage sine Børn i samme. Jesuitter og Munkeordener maae ikke taales. Jøder ere fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget» (Grundloven 1814). Loven ble utformet av landets fremste intellektuelle og den var i realiteten en skjerpelse av tidligere lovgivning.

Arbeidet med å fjerne siste passus startet midt i 1830-årene. Flere advarte mot en invasjon av jøder, og Vinje var blant dem. Han var markant i sine reservasjoner og tydelig i sine stereotype fremstillinger allerede før de første jødene kom til landet. Under stortingsdebattene på 1840-tallet tok han parti *imot* endringen av Grunnlovens § 2, og var helt på linje med bondeføreren Søren Jaabæk som stemte mot endringen både i 1845 og 1848. Vinje skriver til Jaabæk 12. april 1845 og presiserer hva han tenker:

Det er en notorisk Kjendsgjerning, at Jøderne lidet befatte sig med virkelig nyttigt Arbeide, derimod ere de durchdrevne i Diskontering, Taskenspillerkunst og Quaksalverie og Gjortlerarbeide. Komme de hid, saa ville de narre paa os en Mængde unødvendige Luxusvarer, befordre Lediggang, give vor Skibsfart og handel Naadestødet, benytte sig af Ukyndighed i Pengeaffairer og fremkalde Spaltninger i vor kirkelige Enhed. [...] Det er saaledes politisk uklogt, at knytte Forbindelse med denne Nation, og hvad der er politisk galt, er ogsaa i sine Følger moralsk Fordærvende. (Vinje 1969 s. 21–23)

Listen over karakteristikker er lang og vond, men typisk nok laget uten personlig kjennskap til jødene. Det hele er basert på fordommer. Vi har lært at Vinje var en av dem som førte arven fra Holberg videre. Det kan vise seg å være sant i en ganske annen forstand enn tidligere antatt. Det alminnelige i litteraturhistorisk sammenheng har vært å fremheve Vinjes essayistikk i lys av Georg Johannesens forståelse av essayet som en grunnleggende kritisk og politisk sjanger (Johannesen 1977, 125). Men Vinje har ikke bare kritikken til felles med Holberg. Han har også forakten for jødene til felles med vår kristne og humanistiske arv. Han holder fast på at kirken må bevare sin enhet, og har ingen synlig toleranse for andre trossamfunn. Vinje kunne vri og vrenge på mye, men hadde også sine blindsoner, forhold han ikke så, temaer han ikke belyste, kritikk han ikke reiste. Den varslede invasjonen uteble, og den jødiske innvandringen til Norge ble svært beskjeden. I folketellingen fra 1865 er det oppført 25 jøder, og i praksis holdt det tallet seg stabilt de neste ti årene (Mendelsohn 1987, bd. 1 s. 295). Den gamle fremmedfiendtligheten overfor jødene forsvant likevel ikke, og vi skal se at Vinje siden holdt fast ved sine forestillinger om jødene.

Holberg og Wergeland

Går vi bakover i tid til Vinjes forgjenger Holberg, gjorde han seg bemerket med et mangfoldig og rikt forfatterskap som knyttet ham til viktige institusjoner som universitetet, teateret og kirken. Han var utdannet teolog fra Københavns Universitet, men kan trygt plasseres i den europeiske opplysningstradisjonen der han legger vekt på nettopp opplysning, argumenter og bruk av sunn fornuft. Samtidig er han altså godt plassert innenfor den kristne, evangelisk-lutherske kirke, og synes i alle sammenhenger å være forpliktet på den. I en rekke skrifter og enkeltpassasjer rundt

omkring i forfatterskapet, forsvarer han ikke bare den kristne tro, men tar også klart avstand fra den katolske kirkes lære og dens representanter.

Når det gjelder omtaler av andre religioner og religiøse grupperinger, kan han fortsatt være interessant å lese, også med hensyn til fremstillingen av jødene. Han skriver et stort tobindsverk om jødenes historie som han fikk utgitt i 1742. Hans moralske forfatterskap, der han prøver og veier alminnelig utbredte oppfatninger og anbefaler paradoksale meninger, er omfattende. Brev skrev han lite av, men brev til fiktive mottakere som han fikk publisert og kalte epistler, skrev han mange av. De tar for seg det han til enhver tid leste og tenkte, og her skal vi kort se på epistel nr. 485 fra 1754:

Blandt alle Nationer paa Jorden, hvor nogen Historie haves, findes ingen større Løgnere end Jøder, og er det merkeligt, at de lyve alleene for at lyve; Thi deres Løgne sigte gemeenligen til intet uden at viise Prøver paa deres Uforskammenhed udi at digte de meest vanskabte og u-rimelige Ting. (Holberg 1951 s. 103–104)

Denne epistelen er bare én av en lang rekke tekster Holberg vier jødene. Her presiserer Holberg at han ikke tar for seg fiksjoner i sin alminnelighet som kan gjøre en nasjon stor. De fleste jødiske løgner er av en annen natur. De har nemlig ikke noe formål, hevder han. Som belegg for disse påstandene anfører Holberg eksempler fra den jødiske Talmud. Kilden til dette oppgir han ikke, men i Billeskov Jansens kommenterte utgave av epistlene får vi opplyst at det dreier seg om tyskeren Johann Andreas Eisenmengers *Entdecktes Judenthum*. Eisenmenger var professor i orientalske språk. Skriftet har sin egen historie og ble med tiden et antisemittisk referanseverk. Førsteutgaven ble beslaglagt,

men det kom et ettertrykk utgitt i Königsberg 1711. Det var et skrift som siden gav filosofen Johann Gottlieb Fichte tilnavnet Eisenmenger den andre.

Hva står det så i de lærde kommentarene til Holbergs utfall mot jødene? Billeskov Jansen skriver følgende: «Selv om Holbergs Forundring over jødiske Fantasterier ikke er uten Forargelse, paa Fornuftens Vegne, bruger han dog ikke Eisenmengers Skældsord» (Billeskov Jansen 1953 s. 420). Holbergs utfall bortforklares med at det er skrevet på fornuftens vegne og at det ikke gjør bruk av skjellsord. Men under dekke av å være opplysningsfilosof er det merkbart at Holberg først og sist er teolog og at han her tenker som en lutheraner.

Den viktigste norske forfatteren i den nærmeste tiden etter Holberg skulle bli Henrik Wergeland. Faren Nicolai Wergeland var, sammen med Christian Magnus Falsen og Georg Sverdrup, med på å utforme Grunnlovens paragrafer. Han hadde som den eneste i konstitusjonskomiteen utformet et eget forslag til en paragraf mot jødene før forsamlingen trådte sammen. Fra kilde-materialet vet vi at «den geniale Falsen», «den lærde Sverdrup» og «den skarpsindige Mozfeldt» sto sammen med «den fyrrige Wergeland» i kravet om å beskytte «det Heles Vel» den dagen passusen om jødene ble formulert (Harket 2014 s. 80–81).

Sønnen Henrik fulgte opp med å skrive en ungdomskomedie i to akter med tittelen «Moses i Tønden». Stykket er fra 1825, og det er ingen harmløs ungdomssynd, men en harselas som fremstiller Moses som en stereotyp med hele komediesjangerens register av utleveringer og latterliggjøringer (Brovold 2016 s. 35–59). Det skulle ta tid før Henrik kom på bedre tanker. Selv gjør han rede for et møte med et par jøder under sin reise til Paris i 1832 i sitt selvbiografiske verk *Hassel-Nodder* (1845). Wergelands tidligere nedlatende og foraktfulle fremstilling er her erstattet av en ganske annen og positiv innstilling.

Den kristne, antijødiske tradisjonen har man siden forsøkt å skille fra den senere moderne antisemittismen, men det viser seg at overgangen slett ikke har vært så nært knyttet til religion og rase at man skulle trenge to slags begreper for den samme fiendtlige innstillingen. Harket fremhever i sin bok at argumentene for å innføre passusen mot jødene i Grunnloven var knyttet til politikk og økonomi mer enn til religion: «Konstitusjonskomiteens begrunnelse for paragrafen var politisk og sekulær, ikke religiøs» (Harket 2014 s. 386). Det var samtidig en rekke ulike argumenter som lå til grunn for vedtaket om utestengelsen. Slik sett kan Vinjes holdning til jødene betraktes som en grunnlovsfestet og vel innarbeidet motstand ut fra det som til enhver tid måtte passe best.

I juni 1839 skrev Wergeland et forslag til Stortinget om å endre Grunnlovens § 2, siste ledd. Stortinget vedtok å bekoste trykkingen og ville behandle saken på den kommende stortings-samlingen. I august 1841 fikk Wergeland publisert *Indlæg i Jødesagen* som ble delt ut gratis til samtlige stortingsrepresentanter. Innlegget er et forsøk på å samle tankene og argumentene mot paragrafens ekskludering. Det er et kritisk forsøk på å endre en grunnleggende holdning blant de ledende menn her i landet og en oppfordring til å rette opp eidsvollsmennenes feilaktige konsensus fra 1814. Forsøket er strukturert som en avhandling, akademisk reflekterende og argumenterende. På samme tid er det noe prøvende ved den, et banebrytende forsøk som likevel ikke overbeviste mange nok til å sikre det tilstrekkelige flertallet i Stortinget, hverken i 1842, i 1845 eller i 1848.

Formålet med Wergelands kritiske studie var politisk. Siktemålet var en opphevelse av paragrafens siste ledd. Wergeland var ikke alene om denne kampen, og den skulle heller ikke ende med ham. Først i 1851 fikk forslaget det nødvendige flertallet da 93 stortingsrepresentanter stemte for opphevelse, mens 10 fortsatt

stemte imot (Mendelsohn 1987, bd. 1 s. 263). Et tankevekkende faktum er det at Vinje aldri var en del av motstandskampen. Han kommenterte saken i forkant med støtte til dem som ville beholde forbudet, og han kommenterte den i etterkant med stor likegyldighet siden det alt var klart at Stortinget ville vedta en opphevelse.

Holberg og Wergeland var begge utpreget samfunnsengasjerte, opplyste og saksorienterte forfattere. De forholdt seg begge til en lang litterær tradisjon og relaterte denne til egen samtid. Som essayister passer de kanskje ikke inn i alle ledd i den teorien om essayet som senere har kommet til å prege formidlingen av sjangeren i Norge, nemlig Gerhard Haas' særmerker og *topoi*. Rammen i Holbergs essay er ikke spaserturen eller samtalen med andre, ei heller digresjonen og den assosiative tankegangen. Holberg har planene klare. Hans tvil og prøvende tilnærming er heller retorisk. Det er skrivebordet, biblioteket og de gamle klassikerne i møte med det nærliggende og aktuelle som er rammen om arbeidet.

Når Haas fremhever karakteren av samtale som grunnleggende for essayet, kan man med litt velvilje hevde at Holberg og Wergeland går i dialog med annen litteratur i form av sitater, henvisninger, allusjoner, parafraser, kritikk og opposisjon. Så supplerer de med anekdoter, sentenser, ordspråk, folkelige forestillinger og egne erfaringer. Essayene deres fremstår ikke som tekster skrevet etter innfallsmetoden. De virker derimot velstrukturerte og gjennomtenkte med klare forestillinger om formålet (Dingstad og Oxfeldt 2011 s. 138–139).

Formålet er helt klart å utfordre innarbeidede forestillinger, vende om på etablerte sannheter, få oss til å tenke oss om på nytt og rette opp gamle synder. Her er Wergeland klar og tydelig: «Fordomme voxer og tyknes til, dersom de lades urørte eller respekteres». Og så legger han til: «Norges Forfatning skal være den frieste og for et Folk ærefuldeste af alle Europas

konstitutionelmonarkiske. Den fortjener ikke dette Navn, saalænge den er den intoleranteste» (Wergeland 1841 s. 16). Wergeland velger den kritiske formen *par excellence*, og han gjør bruk av essayets innerste formlov: kjetteriet.

Vinje om jødene

Når Vinje senere skriver om Wergeland i sitt første stykke av *Ferdaminni fraa Sumaren 1860* (1861) tar han ikke bare fatt på jernbanen til Eidsvoll med stor begeistring, men reflekterer også adskillig over endestasjonen, Wergelands ettermåle og selvforståelse. Omkring 1860 var det Welhaven som var den ledende poeten i den norske embetsstanden. Vinje kunne derfor uten særlige omkostninger latterliggjøre Wergeland. Vinje tilskriver ham et selvbilde av den lett selvforherligende arten. Og Vinjes harselas er ikke bare spøkefull, men har klare politiske undertoner og formidler den tanken at Wergelands patriotisme og nasjonalisme var overfladisk, preget av store ord, mye fyll og lite handling.

Etter at Vinje var blitt bedre kjent med Meïr Aron Goldschmidts og Heinrich Heines skrifter gjennom 1840- og 50-årene, skulle man tro at han også ville være mer varsom i sine generaliseringer. I hvert fall må vi kunne tenke oss at han var villig til å revurdere sine tidligere oppfatninger om jødene etter at Stortinget med mer enn 2/3 dels flertall fikk vedtatt å oppheve siste ledd i § 2 om jøders adgang til riket. Utover våren 1851 uttrykte Vinje seg i svært fordelaktige ordelag om sitt litterære forbilde Goldschmidt der det reservasjonsløst heter: «[J]eg elsker Goldschmidt, som jeg elsker Enhver, hvem jeg skylder en Del af mit aandelige Liv» (Vinje 1851, 2. kvartal, spalte 55). I sine minneord til *Drammens Tidende* 7. mars 1856 over «Den tyske Digter Heine, Jøden», kaller han Heine for «maaske den vittigste Skribent, som har levet i Verden. At læse ham er, som det maa være for Kineserne

at røge Opium» (Vinje 2018c). Men disse svært positive vurderingene viser seg å være unntak fra den tydelig motvillige innstillingen Vinje ellers hadde til jøder. Han stiller seg på mange måter likegyldig til hele saken om jødernes adgang til Norge når den behandles i Stortinget sommeren 1851, og han setter i stedet energien inn på å latterliggjøre dem som tar ordet.

To steder skriver Vinje om Stortingets behandling sommeren 1851, dels i «Manden», dels i *Drammens Tidende*. «Manden» var et satirisk blad etter mønster av Goldschmidts *Corsaren*, og fikk sitt navn *Andhrimner* først i tredje kvartal høsten 1851. Det hadde som oppgave å blande seg opp i alt man ikke hadde greie på, inkludert Stortingets forhandlinger der representantene gjerne ble utsatt for hardhendt behandling. I satirens navn, med sitt skjeve blikk på realitetene, kan man forsvare mange slags ytringer, men det er ikke gitt at satiren treffer. I «Handlinger og Træk af Storthinget» for 15. juni trykt i «Manden» kommenterer Vinje Stortingets behandling ved å ta utgangspunkt i Wergelands dikt og deres betydning for opphevelsen av passusen: «Ifredags blev Grundlovens Strenge Bud mod Jøderne hævet; Wergeland har sikkerlig vendt sig i sin Grav: en af hans skjønneste Drømme er bleven til Virkelighed» (Vinje 1851, 2. kv., sp. 161). Hvorfor Vinje bruker uttrykket 'vende seg i sin grav' her, er ikke helt klart, for man tenker seg jo at det å vende seg i graven er sagt om en avdød når etterslekten ikke viser pietet mot minnet om vedkommende eller gjør noe som man vet vedkommende ville ha følt seg opprørt over. Men kanskje er det heretter slik at diktene hans ikke lenger har noen praktisk betydning og at de som «digteriske Udbrusninger» nå kan tiltale allmennheten «fordi de ikke lenger have noget indskrænket Formaal, der forstyrrer den rene Nydelse» (sp. 161)? Kanskje tenker Vinje om Wergelands dikt at de ikke lenger har noen funksjon utover det estetiske og at det i så fall ville

være opprørende for en person som Wergeland som gjerne vil bety noe mer?

Vinje mener videre det er nedslående å se at menneskene ikke kan fatte en stor og vakker tanke før den hamres inn i hodene på folk. Da har den nemlig alt tapt sin storhet og sin «yndige Duft» som han kaller det. Tanken er blitt triviell og ingen åndfull sjel vil ta i den på nytt, mener han. Det er kanskje slik en romantiker må se det, men det vitner lite om kritisk journalistikk. Vinje nedvurderer Stortingets møysommelige politiske arbeid og viser liten innsikt i den behandling som må til for en grunnlovsendring. Når den alminnelige mening er blitt en annen, henter Vinje frem det trivielle ved hele saken uten å kommentere det prinsipielle ved vedtaket. Han fremhever at avisene i de siste tre årene «har talt Lidet eller Intet om Jødesagen; de have vel, som sagt, ikke fundet det Umagen værdt» (sp. 161). Han betrakter Stortingets behandling som overmoden, men samtidig mener han at den ikke fortjener videre interesse. Han fraskriver vedtaket nevneverdig betydning og diskrediterer dem som har sørget for opphevelsen.

Vinje tilhørte dem som lenge kjempet imot en endring, men når slaget først var tapt, gjør han minst mulig ut av det. «Den alt længe gjennembrændte Skillevæg mellem Jøder og Normænd er da omsider falden overende», skriver Vinje (sp. 164). Med det mener han at Stortinget med sitt vedtak er kommet så sent på banen at handlingen nærmest er betydningsløs: «Den offentlige Mening tvang Vedkommende med den stærkeste af alle Kræfter, den moralske; det var bleven en Umulighed at sige Nei, med mindre man vilde sætte sig ud over alle moralske Hensyn» (sp. 164). Vinje ser ut til å akseptere den alminnelige offentlige mening. Men i stedet for å avslutte med noen ord om den urett som er blitt begått mot jødene i årene etter 1814, skriver han om hvor liberal man eventuelt må gjøre «den Lov, som paa en Maade maa træde i stedet for det udtagne Forbud» (sp. 165).

Vinje finner det med andre ord ikke fornuftig å oppheve forbudet uten at det samtidig erstattes av andre restriksjoner for jødernes tilstedeværelse i landet.

Uken etter bruker Vinje ord og formuleringer fra «Manden» i en ny korrespondanse til leserne av *Drammens Tidende* datert 20. juni. Etter noen alminnelige refleksjoner omkring likegyldigheten av hele grunnlovsendringen, er fokuset særlig representanten Hans Bergersen Dahler som var Buskerud Amts førstesuppleant:

Den, som meest udmærkede sig i Jødesagen, var imidlertid Dahler. Han var nys kommet paa Thinget, og skulde da, som de fleste nye Folk, gjøre det saare godt i Begyndelsen; men det løb ogsaa, som sædvanligt pleier at ske, uheldigt af for Dahler. Han var meget høit travende og næsten poetisk, og mere poetisk vilde han sikkert have været, ifald han ikke havde været saa uheldig at komme ud af Tankens Hjulspor. Budskerud kan neppe være stolt af denne sin første Suppleant; men, han kan nok blive god med Tiden, som de sige, der ville gjøre Stortingsbænken til en Prøveklud for det første det bedste umodne Subjekt, naar det blot har den ene saliggjørende Tro. Man regner det ikke saa nøie, om en Del af denne Tro skulde gaa i Vasken under Opdragelsen til et rimeligt Stortingsmenneske. Man lader heller velopdragne Folk sidde hjemme, fordi de have en Tro, der er Betingelsen for at de Valgte kunne blive nogenlunde brugbare. Dahler talte ellers og stemte for Jøderne, og var forsaavidt ikke saa Urimelig endda. (Vinje 2018a)

Når Vinje her gjør narr av Dahler, er det sikkert en kjærkommen avsporing fra det saken gjelder og den betydning det har at Stortinget faktisk fatter vedtak om en grunnlovsendring.

Etter opphevelsen av siste ledd i Grunnlovens § 2 i juni og

ikrafttredelsen av ny lov av 24. september 1851 var adgangen til Norge åpen for jøder. Men dermed var det ikke slutt for de etablerte stereotypiene der forestillinger om jødene som pengegriske og upålitelige dominerte. Alt året etter skriver Vinje et lengre stykke om jødenes handel og vandel i sin korrespondanse til *Drammens Tidende*. Den er datert 1. august og stod på trykk 5. august 1852:

Med sidste Dampskib kom fire Jøder; de havde været i Vestlandets Byer og skakret med sine Smaavarer og agtede nu at besøge Hovedstaden, hvor den ene af dem, som har været her før, agtede at nedsætte sig som Handelsmand. Det var nogle ægte Jøder med fortræffelige Jødefjæs. En af Passagererne fra Kragerø fortalte om deres Handel der paa Stedet. De havde Skosværte, Tinkturer til at aftage Pletter paa Klæde, Fernis, Kompositioner til Strygeremme, Rotteforgift og Raad mod Væggetoi, som det meget smagfuldt har hedt i Avisernes Bekjendtgjørelser ivaares. Alt var naturligvis fortræffeligt, og de forlangte indtil 2 Spd. for Ting, som de tilslut solgte for 16 β. Sagerne, som de har, koste dem Intet, da det bare er Jux, og saaledes staa de sig godt, naar de bare faar Noget, og saa gjør de dygtige Kuper imellem: det puffer at forlange saameget, og Kjøberne finde, det maa være Røverkjøb, naar de faa den Ting for 3 Mk. f. Ex., som Jøderne først vilde have 2 Spd. for; man pleier nemlig sjelden at byde mindre end det Halve eller en Trediedel af det først Paasatte. Jøderne véd nok at stille sig; det skal Ingen lære dem at handle. Og saa ere de saa paahængende, at Mangen kjøber for at blive dem kvit; det er nemlig Faa, som ere saa forstandige at jage det Pak øieblikkelig paa Døren; vi Norske ere godmodige i Regelen, og der er ingen Tvivl om, at Jøderne ville vide at gjøre vor Godmodighed i Penge noget ganske fortræffeligt, bare her nu kommer mange

Jøder væk. Vi ere ogsaa bra uvidende i den Vei som Jøderne dilte saa let. Vi kan lære Meget af Jøderne; men at vi faar betale Lærepenge, det er vist. Selv vore mest berømte Aagerkarle og Auktionsforvaltere og Handlende med gamle Klæder ere rene Sinker mod Jøder. Man fornemmer snart, det er noget Tillært og Keitet, ikke noget genialt medfødt, og der skal lang Øvelse til at hæve Studiet og Fliden til Geni; ja Mange ville endog paastaa, at det aldeles ikke gaar an. Der er især én Ting, som vi Norske ikke kunne lære af Jøden, nemlig den Agt til at benytte Alting, og ikke kaste Vrag paa det Smaa. Disse Jøder kastede sig endogsaa over Skallerne og Krummerne, som Kokken paa Dampbaaden kastede væk, og nød Alt med den fortræffeligste Appetit af Verden, akkurat som de skulde have været Høns. Jeg min Synder, jeg tog saaledes en liden Næpe, som Kokken kastede væk, spyttede paa den, og saa paa Jøderne og kastede den overbord, ligesom naar man vil faa en Hund til at springe i Vandet; men Jøderne sprang dog ikke efter Næpen; Fisken fik den rimeligvis. Det var dog ikke sagt, at Jøderne kunde svømme heller, uagtet de gjerne ere flinke Folk; man ser strax paa dem, at det er «gode Hoveder» og de dreie sig omkring som «Snurrebasser.» Der er Liv i de Karle, og de komme aldrig i Forlegenhed med Sproget f. Ex.; de lære det i en forbausende Fart, iallefald saameget, at de kunne handle i det. Det er et begavet Folk, og Verdens største Genier ere de ogsaa, fødte af Abrahams Sæd. (Vinje 2018b)

Sammensetningen av ordene «Jøde» og «fjæs» er hverken tenkt eller oppfattet positivt. Dermed blir heller ikke adjektivene «ægte» eller «fortræffelige» oppfattet som positive, men forsterker bare Vinjes negative inntrykk og nedsettende karakteristikk. Denne negative utleveringen av de fire jødene forsetter. Vinje mener at jødenes handel i grunnen er svindel.

Jødene forlanger langt mer enn de kan få, og når de ikke lykkes, føler kunden seg tilfreds med å få varen langt billigere enn først annonsert. Sakene de selger, har ikke kostet dem noe. Det er rent juks, hevder han, og jødene står seg dermed godt bare de får noe. Videre er de så pågående at mange betaler for å bli kvitt dem, mener Vinje og legger til at det eneste forstandige ville være «at jage det Pak øieblikkelig paa Døren».

Spørsmålet om Vinje her bare formidler ryktet om jødene som han har hørt fra en av passasjerene eller selv går inn i rollen som aktør, forsvinner litt i fremstillingen av disse menneskene som uansett settes på prøve og utleveres på det groveste. Til tross for at Vinje fremhever at det er ting vi kan lære av dem, så er det særlig én ting vi ikke kan lære: kunsten å bruke alt og ikke kaste bort noe. Etter først å ha spyttet på nepen kaster han den over bord for å se om jødene kaster seg etter: «ligesom naar man vil faa en Hund til at springe i Vandet».

Vinje prøver åpenbart å gjøre seg lystig på andres bekostning. Han nevner at det å kaste matavfall over bord ikke klarer å lokke dem på sjøen. Det tyder på at jødene ikke er like lydige som de hundene de oppfattes som. Tvert imot fremstår de som egensindige. Men det å kaste matavfall til jødene for å se om de oppfører seg som hunder, er hverken morsomt, opplysende eller godt tenkt. Derimot er det fordomsfullt og stereotyp, ikke minst fordi Vinje holder fast ved sammenligningen med hunder siden man ikke kan vite om de lot være å kaste seg i sjøen etter matavfallet fordi de ikke kunne svømme.

Vinje formidler ondsinnede rykter, og det er ingen unnskyldning at han presenterer jødenes handel i Kragerø som et referat fra en av passasjerene på dampskipet. Det er slett journalistikk og burde i det minste vært supplert med et besøk hos dem som ble rammet av hans fordomsfulle utleveringer. Hadde Vinje gjort det, ville han truffet den første jøden som slo seg ned som

forretningsmann i Christiania, nemlig Abraham Vollmann. Han kom fra Lübeck med dampskipet «Christiania» fra København og tok inn på Hotel d'Angleterre. Handelsborgerskap løste han 22. juni 1852. Han skaffet seg lokale på hjørnet av Kongensgate og Prinsensgate, og han meddelte alt i annonser fra 4. juli at han hadde åpnet sin forretning. Der kunne han tilby «Brocher, Armbaand, Ringe, Daaser, Signeter, Hæklenaale, Uhrkjæder, Medaillons, Mortere, Tørklæde- og Shawls-Naale, Skjorte-, Veste- og Stoffe-Knapper o.s.v.» (Mendelsohn 1987, bd. 1 s. 278–279). Vinje tok seg ikke bryet med å undersøke saken. Han var ideologisk forutinntatt og endret ikke oppfatning. Vollmann gjorde det godt i Christiania og kjøpte etter hvert den gamle Borgerskolen i Kongensgate 22 der han bygde seg en ny forretningsgård og etablerte Vollmanns Galanterie-forretning (Boye 1976 s. 66).

Så sent som i et stykke han gir tittelen «Panik» i *Dølen* fra 26. september 1869 beskriver Vinje jødene i Hamburg som «gjenomkloke og fule Folk». Når panikken brer seg på børsen, omtaler han dem som en dyresamling han står og ler av:

Eg saag ein liten 'Panik' paa Hamborg Børs. Det vardt spurt, at ein stor Ladning med Kaffe fraa Brasilien var forlist, og du skulde aldri hava seet slikt Syn. Eg stod og lo, som naar eg ser Rædsla i Saudeflokken eller Grisehopen. Det var ytt som bytt dette og ikkje eit Haar betre. Det var ei Dyresamling dette og. Alle dei Jødar med Nasar og Skjegg som Gjeitebukken skal eg aldri gløyma (Vinje 1993, bd. II s. 367).

Vel hadde Vinje for vane å sammenligne mennesker med dyr, men det er påfallende at jødene som gruppe alltid kommer dårlig ut. Slik bidrar Vinje til å videreføre en tidligere grunnlovfestet holdning der han uten nærmere kjennskap kategoriserer og uttaler seg om hvordan jødene er, hvordan de tenker og hvordan

de handler. Innledningsvis stilte jeg spørsmålet hva Vinje har med antisemittismen å gjøre siden han døde så tidlig som i 1870. Svaret må bli at den gamle antijudaismen fungerer like godt innenfor rammene av det moderne der den støtter opp om mange av de samme forestillingene som kom til å prege oppfatningen av jødene i årene fremover. Fordommene var de samme, utfallene de samme, de negative fremstillingene også de samme, bare tilpasset en ny tid.

Arven etter Vinje

Den moderne antisemittismen fikk gjennomslag i en rekke europeiske land i tiden like etter Vinjes død. Et nytt oppsving for antisemittismen i Tyskland kom i forkant av riksdagsvalget i 1893 der antisemittiske partier fikk sterk fremgang. Senere fortsatte fremgangen andre steder i Europa, særlig i Østerrike, Ungarn og Frankrike. I denne situasjonen bestemte østerrikeren Hermann Bahr seg for å gjennomføre en rekke intervjuer som skulle vise hvordan de forskjellige folks og staters dannede mennesker tenker rundt dette spørsmålet i dag (Bahr 1894 s. 1).² Blant bidragsyterne var også to forfattere fra Skandinavia: Vinjes gamle kenninger Ibsen og Bjørnson.

Ibsen svarte fra Kristiania 16. mai 1893 at han ikke kunne skrive noe om antisemittismen i Skandinavia fordi den var ham fullstendig uforståelig (Ibsen 1893). Bjørnson derimot svarte benektende på vegne av hele Skandinavia. Det fantes ikke antisemittisme i Skandinavia, og den var heller ikke på vei. På spørsmål om sin holdning til den kontinentale antisemittismen svarte Bjørnson at hatet mot kapitalismen var kommet på villspor (Bahr 1894 s. 213). Bahr konkluderte med at tysk antisemittisme var et reaksjonært opprør fra småborgere mot den industrielle utvikling og den moderne frihet. Den parisiske antisemittismen var en

revolusjonær reaksjon på opphopningen av penger hos de rike, der jødene tjente som eksempel på kapitalismen. Spania, England og Skandinavia hadde derimot ingen antisemittisme (ibid. s. 214).

Bjørnson hadde en forunderlig evne til å lande på riktig side i mange saker. Men i spørsmålet om antisemittismens plass i Skandinavia, var han for raskt ute med å avfeie den. Sammen med litt for mange forfattere, politikere, historikere, teologer, filosofer og litteraturforskere tenkte han seg at vi med Wergeland hadde lagt jødehatet bak oss og at den fremvoksende antisemittismen i Tyskland og Frankrike ikke angikk oss. I Norge ble Wergeland tidlig en obligatorisk post på 17. mai-programmet, men ingen tok oppgjøret med antisemittismen i våre egne rekker. I stedet fulgte en rekke norske forfattere opp med å ytre seg negativt og til dels hatefullt om jødene i tiden etter 1870, forfattere som fortsatt nyter status som klassikere: Amalie Skram, Arne Garborg, Knut Hamsun, Nils Kjør, Rolf Jacobsen og Alf Larsen (Dingstad 2021 s. 33–48).

I Sverige var det særlig August Strindberg som i begynnelsen av 1880-årene profilerte seg som antisemitt i Skandinavia. Biografen Jan Myrdal skriver: «August Strindberg var utan något tvivel en övertygad och aktiv - och därtill rätt samvetslös - antisemit år 1882! Detta är ingen nyhet. Det är i Strindbergsdebatten en sådan självklarhet att den knappt nämns annat än i förbigående» (Myrdal 2000 s. 151). Myrdal legger til at Strindberg som åpen antisemitt var temmelig isolert og at «hela den dåvarande liberala och demokratiska intelligentian tog avstånd från denna August Strindbergs vänsterantisemitism av äldre märke» (sst.).

Nå kan vi ikke forvente av Vinje eller hans samtidige at de har tenkt og vurdert ut fra vår forståelseshorisont. Vinje tenkte og skrev ut fra sin tid og sin historiske horisont. Men ser vi på antisemittismens historie, er det slående at de som ytret seg hatefullt, faktisk ble påtalt, imøtegått og kritisert, slik Wergeland etter å

ha tenkt seg om påtalte de fremste intellektuelle på Eidsvoll som hadde vedtatt den mest intolerante av alle Europas forfatninger. Så vil man kanskje holde fast ved at to av Vinjes viktigste forbilder, Goldschmidt og Heine, var jøder. Det er en gjenganger i antisemittismen at negative karakteristikk gjøres gjeldende for hele gruppen, mens man alltid kan vise til et par hederlige unntak. Vinje aksepterte videre opphevelsen av passusen mot jødene i 1851 og skrev i sin kommentar til *Drammens Tidende* at debatten hadde overlevd seg selv. Men han ville neppe ha kjempet for denne opphevelsen, for han møtte saksbehandlingen med et skuldertrekk. En ofte brukt innvending i møte med det ubehagelige, er påstanden om at det var slik tiden var, og Vinje var et barn av sin tid. Det man liker hos Vinje, blir dermed hans egen fortjeneste, mens alt det ubehagelige skrives på konto for tidsånd. Men her har Fredrik Stjernfelt ganske riktig påpekt i sin kritikk av arven etter Martin Luther at tidsånden aldri er enig med seg selv (Stjernfelt 2017 s. 119). Det vil alltid være ulike posisjoner i spill der man står overfor et valg. Det var ingen tidsånd som påla Vinje den holdningen han inntok og stadig gjentok overfor jødene.

Det problematiske ved Vinje er at han gjør seg lystig på jødenes bekostning og traderer gamle fordommer ukritisk. Vinje var etter hvert selv en av landets fremste intellektuelle og uttalte seg her om en gruppe mennesker som i Norge utgjorde en svært liten minoritet. Men i motsetning til flere av sine samtidige kolleger, som inntok andre og motsatte standpunkter, holdt Vinje fast ved sine fordommer til det siste.

Noter

- 1 Simonsen henviser til den amerikanske sosiologen Helen Fein der antisemittismen fremstiller oppfatninger og handlinger som er rettet mot jødene som et kollektiv og som tjener til å distansere, fortrenge eller ødelegge jødene i egenskap av å være jøder: «I propose to define antisemitism as a persisting latent structure of hostile beliefs toward Jews as a collectivity manifested in individuals as attitudes, and in culture as myth, ideology, folklore and imagery, and in actions – social or legal discrimination, political mobilization against the Jews, and collective or state violence – which results in and/or is designed to distance, displace, or destroy Jews as Jews» (Fein 1987 s. 67). Det sentrale her er antisemittismen som kulturelt fenomen, og Simonsen fremhever at den kulturelle forankringen ikke åpner for en uhistorisk betraktning i retning av noe evig og uforanderlig.
- 2 Intervjuene ble først publisert i *Deutsche Zeitung*, deretter utgitt som bok hos Samuel Fischer i Berlin 1894 under tittelen *Der Antisemitismus. Ein internationales Interview*.

Litteratur

- Adorno, T. W. (1992). «Essayet som form». I: Johansen, K. E. (red.). *Essays i utvalg*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Antisemittisme. (2017). *Det norske akademis ordbok*. Tilgjengelig fra: <https://www.naob.no/ordbok/antisemitt>
- Bahr, H. (1894). *Der Antisemitismus. Ein internationales Interview*. Berlin: Samuel Fischer Verlag. Tilgjengelig fra: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k83457d/f223.image>
- Billeskov Jansen, F. J. (1953). *Ludvig Holberg Epistler. Udgivne med Kommentar af F.J. Billeskov Jansen*. (Bd. VII). København: H. Hagerup.
- Boye, E. M. (1976). *Christiania 1814–1905. Byen og menneskene*. Oslo: Grøndahl & Sønn.

- Brovold, M. M. (2016). *De første jødene. Norsk dramatikk 1825–1852*. Masteroppgave. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Dingstad, S. og Oxfeldt, E. (2011). «Litterær sakprosa». I: Andersen, P. T., Norheim, T. og Mose, G. (red.). *Litterær analyse. En innføring*. Oslo: Pax forlag.
- Dingstad, S. (2021). *Knut Hamsun og det norske holocaust*. Oslo: Dreyer.
- Eriksen, T. B., Harket, H. og Lorenz, E. (2009). *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Cappelen Damm.
- Fein, H. (1987). «Dimension of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions». I: Fein, H. (red.). *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Grundloven. (1814). Kongeriget Norges Grundlov (17.05.1814). Tilgjengelig fra: <https://lovdata.no/dokument/HIST/lov/1814-05-17-18140517>
- Harket, H. (2014). *Paragrafen. Eidsvoll 1814*. Oslo: Dreyers Forlag Oslo AS.
- Helland, F. (2019). *Rasismens retorikk. Studier i norsk offentlighet*. Oslo: Pax forlag.
- Heuch, J. C. (1877). *Dr. Brandes's Polemik mod Kristendommen*. København: Gyldendals Boghandels Forlag.
- Holberg, L. (1951). *Ludvig Holbergs Epistler. Udgivne med Kommentaar af F.J. Billeskov Jansen*. (Bd. V). København: H. Hagerup.
- Ibsen, H. (1893). *Brev til Hermann Bahr 16. mai 1893*. Tilgjengelig fra: https://www.ibsen.uio.no/BREV_1890-1905ht|B-18930516HeBa.xhtml?soketreff=Ja&searchString=bahr&fileName=B1890-1905ht.xml&brevID=B18930516HeBa
- Johannesen, G. (1977). «Holberg og essayet» i Ludvig Holberg *Essays*, i utvalg ved Kjell Heggelund, 111–137. Oslo: Cappelen.
- Knudsen, J. (1988). *Georg Brandes. I modsigelsesnes tegn 1877–1883*. København: Gyldendal.

- Mendelsohn, O. (1987). *Jødernes i historie i Norge gjennom 300 år*. (Bd. 1). Oslo: Universitetsforlaget.
- Myrdal, J. (2000). *Johan August Strindberg*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- NRO = *Norsk Riksmålsordbok 1937–1957* og 1995 (Bd. I–IV og V–VI). Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Simonsen, K. B. (2009). «Den store jødebevegelse». *Antisemittiske bilder av jøden i bondeavisene Nationen og Namdalen, 1920–1925*. Masteroppgave. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Stjernerfelt, F. (2017). *Syv myter om Martin Luther*. København: Gyldendal.
- Vinje, A.O. (1851). «Manden»/Andhrimner. Christiania.
- Vinje, A.O. (1969). *Brev ved Olav Midttun*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Vinje, A.O. (1993). *Skrifter i Samling*. (Bd. I–VI). Oslo: Det Norske Samlaget.
- Vinje, A.O. (2018). *Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*. Evensen, N. E. og Haarberg, J. (utg.). Oslo: Det norske språk- og litteraturselskap.
- Vinje, A.O. (2018a). <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1851#dt142>.
- Vinje, A.O. (2018b). <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1852#dt180>
- Vinje, A.O. (2018c). <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1856#dt57>.
- Wergeland, H. (1841). *Indlæg i Jødesagen. Til Understøttelse for Forslaget om Ophævelse af Norges Grundlovs §2, sidste Passus*. Tilgjengelig fra: <https://www.nb.no/items/318bbd43e337ad-0702f24b7fb4cc889a?page=3&searchText=>.